

ZETASİZM - ROTASİZM MESELESİ VE TÜRKÇE İLE MOĞOLCA ARASINDAKİ İLİŞKİLERE DAİR BAZI DÜŞÜNCELER

ALEKSANDR M. ŞÇERBAK

0. Altay teorisinin ana görüşlerinden biri, Çuvaşçanın başka Türk dillerine göre, en arkaik dil olduğunun iddia edilmesidir. Bu münasebetle Türkçe ile Moğolca arasındaki ilişkileri açıklamak için Çuvaş dilinin malzemeleri çok gerekli sayılmaktadır. Maamafih sağlam olmayan bu görüş, başlangıçtan beri tartışmalara yol açmaktan da geri kalmamıştır. İlk olarak Holger Pedersen, bu yüzyılın başında Çuvaşçanın Türk dillerinden çok değişmiş olan bir dil olduğuna işaret etti.¹ Daha sonra buna benzer bir görüşü de Platon M. Melioranskiy savundu.² Melioranskiy'in dayandığı esas, Çuvaşçaya ait fonetik yeniliklerin bol olmasıdır.

Diğer dillerde olduğu gibi, Çuvaş dilinde de pek eski, eski, yeni ve yepyeni olmak üzere, çeşit çeşit unsurlar vardır. Gerçi Çuvaşçanın pek eski unsurlarını göstermek zor olacaktır. Daha doğrusu, Çuvaşçanın pek eski unsurları hakkında muayyen bir fikrimiz hâlâ yoktur. Buna karşılık, onun yenilikleri ise besbellidir. Meselâ, hemen hemen bütün ünlü ve ünsüzler değişerek başka seslere gelişmiştir

1) *kämäs* “kımız”, *mul* “mal”, *pıl* “bal”, *tımar* “damar”, *tıt-* “tutmak”, *tup-* “bulmak”, *uraba* “araba”, *xıbar* “haber”, *xıräm* “karın, mide”, *xısna* “hazine”, *ıldän* “altın”, *ır-* “armak”;

2) *çerë* “diri”, *çerne* “tırnak”, *çul* “taş”, *kuś-* “göçmek”, *puś* “baş”, *şunat* “kanat”, *şämä* (krş. Az. *sümük*) “kemik”, *şur* “bataklık”, *şıv* “su”, *ura* “ayak”, *xël* “kış”, *xëvel* “güneş”, *yul-* “kalmak”, *yun* “kan”, *yur* “kar”.

Daha başka bir özellik de bilhassa göze çarpmaktadır. Çuvaşçada protetik ünsüzlerin sayısı büyüktür ve bu ünsüzler çeşitlidir:³ *săvar* “ağız”,

¹ H. Pedersen, “Türkische Lautgesetze”, *ZDMG*, LVII (1903), s. 560.

² P. M. Melioranskiy, [V. Grønbech'in “Forstudier til tyrkisk Lydhistorie” çalışması üzerine yazılmış olan eleştirme], *Aus den Göttingischen gelehrten Anzeigen*, 1904, N. 6, s. 498.

³ Aleksandr M. Şçerbak, *Sravnitel'naya fonetika türskih yazıkov*, Leningrad 1970, s. 179-185.

şănăx “un”, *vădăr* “otuz”, *vărman* “orman”, *vun* “on”, *vut* “ot”, *yat* “at”, *yër* “iz”, *yus* “as”, *yut* “yad”, *yux-* “akmak”.

Morfolojiye gelince, ilk başta fiillerin şekillerinde bulunan yenilikleri zikredeceğiz : *iledëp* (< *ala turur pen*) “alıyorum”, *ilëp* (< *alır pen*) “alırım”, *ilëttëm* (< *alır ertim*) “alırdım, alacaktım”, *ilettëm* (< *ala turur ertim*) “alıyordum”, *ilnëççe* (< *alğan erti*) “almıştı”.

Hal şekillerinde de yenilikler az değildir. Evvelâ, datif ekinin akkuzatif eki ile bir şekle düşmesi müşahede edilir : *laža* “at”, *lažana* “ata, atı”. Bundan sonra, edatlardan oluşan birkaç yeni hal şeklinin gelmesini kaydetmemiz gerekmektedir : *lažaba* “at ile”, *lažazan* “at için”.

Buraya kadar söylediklerimizi bir cümlede ifade etmek gerekirse, Çuvaşçanın fonetik ve morfolojisine Ana Türkçenin gelişmesinin başlıca yeni ve yepyeni devrelerinin aksettiğini söyleyebiliriz. Yukarıda gösterilen değişmelerin asıl sebebi Çuvaşçanın uzun zaman yabancı diller ile temasta bulunmasıdır.⁴

Çuvaşçanın fonetik sisteminin geniş ölçüde değişmiş olan karakterini göz önüne alarak Türkolojinin bazı meselelerini yeni biçimde halletmek zorunda kalıyoruz. Bu bakımdan, karşılaştırmalı Türkoloji açısından zetasizm-rotasizm denilen olay ayrıca dikkati çekmektedir.

1. Türkolojide zetasizm - rotasizm en tartışmalı konulardan birisidir. Bu meseleyi çözmek için birçok bilginin gayret sarf etmesine ve bu konuda birçok ilmî yazı yayımlanmasına rağmen elde edilen sonuçlar kesin değildir. Gerhard Doerfer bundan dolayı olsa gerek, zetasizm - rotasizm meselesinin çözülmez meselelerden biri olduğu sonucunu çıkarmıştır.⁵ Amma Gerhard Doerfer’in bu fikrine katılmak bizce imkânsızdır.

Zetasizm - rotasizm üzerine konuşurken en az üç meseleyi birbirinden ayırt etmeliyiz. Birinci mesele bu ses olayının hangisinin aslî, hangisinin ikincil olduğu sorusuna cevap vermektir. İkinci mesele zetasizm-rotasizm olayının yayılmasına aittir. Üçüncü mesele ise bu olayın ortaya çıkışı üzerinedir.

1. 1. Rotasizmin Çuvaş dilinde zetasizme göre ikincil, yani oldukça geç olarak, bir fonetik değişme suretiyle meydana gelmesi şu şekilde tespit edilebilir.

a) Değişik dillerde mevcut olan rotasizm olayı çoğu zaman ünlüler arasında ortaya çıkar. Çuvaşçada da durum aynıdır. Bu neden ileri gelir?

⁴ Bk. Milan Adamović, “Das Tschuwaschische im Lichte der Substrattheorie”, *Symposium Saeculare - Societatis Fenno - Ugricae*, Helsinki, 1983, s. 9-23.

⁵ Gerhard Doerfer, “Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs”, *OLZ*, LXVI/9-10 (1971), 437-454. İlhan Çeneli tarafından kısmen yapılmış Türkçe tercümesi için bk. “Türkçenin ideal bir etimolojik sözlüğünün nasıl olması gerektiği hakkında düşünceler”, *Türk Dili*, Sayı 392-393, Ağustos - Eylül, Ankara-1984, s. 368.

Bilindiği gibi, ötümsüz ünsüzler iki ünlü arasında bulunduğu yumuşar ve ötümlüleşir. Krş. Lat. *ausum* > *aurum* "altın"; Eski Türk. *tuwuz* "iri" -*tuwra* (*tuwura-*) "irileşmek"; *semiz* -*semri-* (*semiri-*, Türkm. *semre-*, Tuv. *semiri-*) "semirmek", *yavız* "zayıf" - *yavri-* (*yavırı-*) "zayıflamak", *kagansız* - *kagansıra-* "kağansız kalmak", *elsiz* "kabileler birliğinden mahrum olan" - *elsire-* "kabileler birliğinden mahrum olmak", *tatıgsız* "tatsız" - *tatıgsıra-* "tatsız kalmak," *tınsız* "cansız" - *tınsıra-* "bilincini kaybetmek", *ögsüz* "akılsız" - *ögsire-* "aklını kaybetmek", *inçsiz* "rahatsız" - *inçsire-* "rahatsız kalmak", *başsız* - *başsıra-* "başsızlaşmak"; Hak. *haḡıs* "aptal" - *haḡırıl-* "kudurmak"; Türkm. *gūduḡ* "kuduz, kuduruk" - *gūdura-* (Eski Türk. *kudur-*, Çuv. *kādār-*) "kudurmak". Burada şunu kaydetmek gerekiyor ki G. Doerfer'e göre, -*sız* ~ -*siz* ~ -*suz* ~ -*süz* ekleri ile -*sıra* ~ -*sire* ekleri arasında ilişki yoktur. G. Doerfer'in muhakeme tarzı şudur: Eski Türkçede -*suz* ~ -*süz* şekilleri var olduğu halde, -*sura* ~ -*süre* gibi şekiller bulunmaz. Demek, onlar birbirinden farklı olur.⁶ Amma G. Doerfer söz konusu eklerin fonetik yapısını hesaba katmamıştır. İkinci veya üçüncü hece sonunda olan ünlüler bazan yuvarlaklaşma olayına uğramaz. Bu konuda Eski Anadolu Türkçesinden alınmış örnekleri gösteriyoruz: *gördüm*, *gördüḡ*, *gördi*, *gördük*, *gördüḡüz*, *gördiler*.⁷

b) Rotasizm ödünç kelimelerde yer almaktadır. Bunlarda *s* (*z*) ünsüzünün *r*'ye değiştiği hiç şüphesizdir. Çuv. *vāḡār*, Eski Türk. *öküz*, Tohar B *okso* "öküz"; Çuv. *pir*, Eski Türk. *böz*, Tohar. B *bös* "böz"; Çuv. **ser* (> Mord. *sere*) "bakır", Eski Türk. *yez* "pirinç, sarı bakır", Tohar. A *wäs* ~ Tohar. B *yasa* "altın", Lat. *aes* "tunç, bakır".

Bu örneklerde de görüldüğü üzere Hint - Avrupa dillerinden Türk dillerine geçen eski ödünçlemelerde *r* ünsüzünün *z*'ye değişmesinin olmaması çok ilginçtir.

c) Çuvaşçanın bazı kelimelerinde *r* ünsüzü Ana Türkçedeki *ḡ* ünsüzünden türemiş, halbuki başka Türk dillerinde *ḡ* ünsüzü *z* (*s*)'e değişti: Çuv. *xur-*, Eski Türk. *kod-* ~ *kod-* "koymak"; Çuv. *ura*, Eski Türk. *adək* ~ *adək* ~ *azək*, Hak. *azək* "ayak"; Çuv. *tāran-*, Eski Türk. *toḡun-* ~ *toḡun-*, Hak. *tos-*, Kirg. *toyun-*, Tuv. *tot-* "doymak"; Çuv. *xurān*, Eski Türk. *kaḡıḡ* ~ *kayıḡ*, Hak. *xazıḡ* "ak ağaç".

d) Çuvaşçada ünlülerle ve bazı ünsüzlerle biten isimlere lokatif ve ablatif ekleri getirilerek *d* (*t*) ünsüzünün de *r*'ye çevrildiği görülür. Geçmiş zaman şeklinde de böyledir. *D* (*t*) ünsüzünün *r*'ye değişmesinde orta basamak tarzında *ḡ* (*z*)'nin bulunduğu tahmin edilebilir: *lažara* (< *lažada*) "atta",

⁶ Gerhard Doerfer, "The Problem of rhotacism/zetacism", *CAJ* XXVIII/1-2 (1984), s. 39.

⁷ Bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Sofya, 1967, s. 283.

lažaran (< *lažadān*) “attan”, *kalarām* (< *kalađām*) “dedim”, *titrām* (< *tit-đām*) “tuttum”.

1. 2. Rotasizm olayının Doğu Avrupa ve Sibiryaya bölgesinde özellikle Çuvaşçaya ait bir özellik olduğu görülür. Rotasizimli kelimeler Çuvaşçadan, daha doğrusu Eski Çuvaşçadan bir yandan Moğol ve Mançu - Tunguz dillerine, öte yandan da Macar diline alınmıştır. Moğol dillerinde böyle kelimelerin sayısı, şüpheli durumların dışında, yirmi beş kadardır: Orta Moğ. *bogar* ~ *bogor* ~ *bogur* “gebe” (krş. Türkm. *bogaz*), *bo'orla-* “boğazlamak”, *bora* ~ *boro* “boz”, *ariga* ~ *ari'a* “azı dişi”, *küregen* “güvey”, *kürene* “kokarca” (krş. Alt. *küzen*), *camir* “kasık” (krş. Türkm. *yamız*), *küger* “mağrur” (krş. Eski Türk. *küvez*), *ugrak* “ağız sütü” (krş. Türkm. *ovuz*), *uran* “usta, eli uz”, *taragai* “daz” ve başkaları gibi. Mançu - Tunguz dillerine gelince, bu dillerde rotasizimli kelimelerin sayısı on beşi geçmez: Evenk. *boro*, *ikirē* (krş. Man. *ikiri*), *hukur*, *kurkan*, *kūr*, *taragai*. Bu listenin dikkatimizi çeken yanı, Mançu - Tunguz dillerinde rotasizimli kelimelerin Moğolcaya ait şekilde kullanılmasıdır. Krş. Eski Türk. *boz*, Orta Moğ. *bora* ~ *boro*, Evenk. *boro* “boz”; Eski Türk. *ezük*, Negid. *ñuragan*⁸ (<? Moğ.) “yüzük”; Eski Türk. *ikiz*, Moğ. *ikere* ~ *ikire*, Man. *ikiri*, Evenk. *ikirē* “ikiz”; Eski Türk. *kobuz*, Orta Moğ. *ku'ur*, Moğ. *kugur*, Mo. *xūr*, Evenk. *kūr* “pizzicato çalınan çalgı”; Eski Türk. *kozi*, Moğ. *kuragan*, Mo. *xurgan*, Evenk. *kurkan* “kuzu”; Eski Türk. *öküz*, Orta Moğ. *hüker* “öküz”, Evenk. *hukur* “inek”. Aynı özellik başka Türkçe alıntılarda da görülmektedir: Eski Türk. *ab* ~ *av*, Moğ. *aba*, Man. *aba* “av”; Eski Türk. *avla-*, Moğ. *abala-*, Man. *abala-* “avlamak”; Eski Türk. *adgır* ~ *adgır* ~ *aygır*, **adgırak*, Moğ., Evenk. *acırga*, Sol. *adırga* “aygır”; Eski Türk. *bay* “bay”, Moğ., Man. *bayan* “bay; baylık”; Eski Türk. *küç*, Moğ. *küçün*, Man. *xusun* “güç”; Eski Türk. *biη*, Moğ., Man. *miηgan* “bin”; Eski Türk. *kagıd* ~ *kagat* ~ *kagağ* (< Arab.), Moğ. *xagudasun*, Man. *xōšan*, Nan. *xaosā* “kâğıt”; Orta Türk. *arak*, Moğ. *araki*, Man. *arki*, Oroç. *araki* “votka”; Orta Türk. *kalib*, Buryat. *xalib*, Oroç. *kalipu* “kalıp”; Eski Türk. *teve*, Orta Moğ. *temen*, Man. *temen* “deve” vb.

Bu örneklere dayanarak, Eski Çuvaşçadaki kelimelerin Mançu - Tunguz dillerine doğrudan doğruya değil, Moğolca yoluyla alınmış olduğu sonucunu çıkardığımızda haklı oluruz.

Macarcanın malzemelerine değinen bilginler, Macarcada Çuvaşçadan alınmış on beş rotasizimli kelimeyi gösterirler: *borjú* “buzacağı”, *gyürü* “yüzük”, *iker* “ikiz”, *görény* “kokarca”, *ökör* “öküz”, *tenger* “deniz”, *szúr-* “süzmek”, *iró* “ağız sütü”, *ír-* “yazmak” vb.

⁸ Bu kelimeye ancak P. Schmidt'in yayımladığı Negidal dili malzemelerinde bir defa rastlamaktayız. Bk. P. Schmidt, *The language of the Negidals*, Acta Universitatis Latviensis, V (1923).

Yukarıda gösterildiği gibi, rotasizm olayının Çuvaşçadan başka Türk dillerinde ancak münferit örnekleri vardır. Orada getirdiğimiz örneklerle belki de aşağıdakileri ilâve etmek mümkündür: Eski Türk. *bildüz-* — *bildür-* “bildirmek”; Eski Türk. *köküz* — Kirg. *kökürök* “göğüs”; Eski Türk. *bogaz* ~ *boguz* — Noğ. *bogırdak* “boğaz”; Özb. *çikaz-* — *çikar-* “çıkarmak”, *otkaz-* — *otkar-* “geçirmek”.

Talât Tekin, önemli bir makalesinde birçok örnek veriyor,⁹ fakat verdiği örneklerin birçoğu şüphelidir. Meselâ: Eski Türk. *ez-* — *erke-* “çiğnemek”, *kaz* “ağaç kabuğu” — *kapırcak* (krş. Türkm. *gapırcak*) “kutu, sandık”, “tabut”, *kız* — *kırkın* “esire”, *kız-* — *kırğa-* (krş. Eski Türk. *karga-*) “kargımak, lânet etmek”, *taz* “daz” — *targıl* “çizgili” (atın donu, krş. Kirg. *targıl* “kızıl kara çizgi ile”), *tiz* “diz” — *tirsgek* “dirsek”, *tiz-* — *tirkış* “kervan” (krş. Türkiye Türk. *terke-*), *toz* — *toprak*; Eski Türk. *biz* — Yak. *bürges* “biz”; Eski Türk. *kazan* — Yak. *xārbax* “tencere, çanak”; Eski Türk. *tokuz* “dokuz” — Türkiye Türk. *dokuztaş* (krş. *dokurcun*, *tokurcun*, *tokur*); Tat. *ızan* “tarla sınırı” — Noğ. *yıranak* “yar, dere”; Türkiye Türk. *geniz* — Eski Türk. *kañrak* “damak”, Yak. *xoñurū* ~ *xañırī* “burnun kökü”.

İşte Talât Tekin’in bu karşılaştırmalarının eksiklerini göstermek için birkaç örnek verelim: Eski Türk. *kırkın* kelimesi *kız* ile değil, *kırk* kelimesiyle ilgilidir, o *kız* kelimesinin mecazî karşılığı olsa gerek, krş. Kirg. *at tokūr emes kırk cılkı* “yiğit değil kızdır”, *kırk köynök* “kadın”. Yak. *xārbax*’ın ilk anlamı “eski”dir. Bu kelime “tencere” anlamında ancak avcılar dilinde kullanılır. *Kırğa-* şekli *karga-* şeklinin fonetik türü veya onun bozuk bir varyantıdır, krş. Türkiye Türk. *kargı-*, Az. *gargı-*, Türkm. *garga-*.

1. 3. Rotasizm çıkışı sorununu Altay teorisi çerçevesi içinde incelemeye kalkışan G. J. Ramstedt,¹⁰ Ana Türkçede **r* ile birlikte **r*’ ünsüzünün varlığını tasarlamak gerektiğini ileri sürdü. G. J. Ramstedt’e göre, Çuvaşçada **r* ve **r*’ ünsüzleri birbirleriyle kaynaştı, başka Türk dillerinde **r* kendisini korumuş, **r*’ ise değişerek onun yerinde *z* meydana gelmiştir.¹¹ G. J. Ramstedt’in getirdiği kanıtlar şunlardır: 1) Macarcadaki Türkçe alıntılarda **r*’ ünsüzünün saklanması; 2) Moğol ve Mançu - Tunguz dillerinde Çuvaş dilindeki gibi, **r*’ in **r* ünsüzü ile kaynaşması. Ne var ki, G. J. Ramstedt’in tezi Türk dillerinin özelliklerine aykırıdır. Şöyle ki, birincide *r/r*’ *l/l*’ *b/b*’ gibi zıtlıkların (opposition) Türk dillerine has olmadığı hususunu gözden kaçırmamak lâzımdır. Gerçi bazı Türk dillerinde böyle zıtlıklar varsa

⁹ T. Tekin, 1) “Zetacism and sigmatism in Proto - Turkic”, *AOH* XXII (1969), s. 58 vb.; 2) “Further evidence for “zetacism” and “sigmatism”, *Researches in Altaic languages*, Budapest 1975, s. 275 vb.

¹⁰ G. J. Ramstedt, “Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen”, *JSFOu*, XXXVIII (1922-1923), s. 29.

¹¹ Aynı yıllarda buna benzer bir fikri N. Poppe açıkladı. Bk. N. Poppe, “Altaiisch und Urtürkisch”, *UJb*, VI/1-2 (1926), s. 107 vd.

da, onların yakın bir geçmişte *y* ve *ë* seslerinin etkisi altında meydana geldiği şüphesizdir, krş. Tat. *baram* “giderim” /*bar'am* (<*bayram*) “bayram”; Çuv. *yurat* “sev” /*yurat'* (<*yuratë*) “ruhsat verilir”. İkindide de Türk dillerinde *r*'nin *z*'ye gelişmesinin fonetik bakımından imkânsız olduğunu unutmamak lâzımdır. Meselâ : Eski Türk. *semri-* (*semiri-*) şeklini *semiz* şekli ile karşılaştırdınca *r*'nin *z*'ye çevrilmesi nasıl açıklanabilir? Daha başka bir şey de dikkate şayandır. Lajos Ligeti'ye göre, Macarcadaki Türkçe ödünçlemede *r*'nin yumuşaklığını ispatlamak için gereken deliller elimizde yoktur. *Borjú* kelimesindeki *r*'nin yumuşaklığına bakılırsa, o Macarcanın kendisine has özelliğini teşkil eder. Bu olay L. Ligeti'nin işaret ettiği gibi, Çuvaşçadan başka dillerden alınmış kelimelerde de görülmektedir.¹²

Çuvaşça malzemeleri araştırma sonuçları ve çeşitli dillerde *z* (*s*) ünsüzünün *r*'ye çevrilmesi fonetik konumu göz önüne alınırsa, Çuvaşçadaki rotasizm olayının çıkışını şu suretle açıklayabiliriz. Söz konusu olay *z* (*s*) ünsüzünün yumuşama (ötümlüleşme) durumunda, yani ünlüler arasında ve çok heceli kelimelerin sonunda vücuda gelmiştir: 1) *vărām* “uzun”, *pāru* “buzağı”, *xuran* “kazan”, *xurān* “ak ağaç”; 2) *alāzār* “elsiz”, *vādār* “otuz”, *kāgār* “göğüs” (krş. Eski Türk. *köküs* ~ *köküz*, Az., Özb. *köks*, Kirg. *kökürök*), *kāndār* “gündüz”, *pır* “boğaz”, *puldār* “baldız”, *sakkār* “sekiz”, *ebir* “biz”, *ezir* “siz”, *sugār* “sakız”, *sāvar* “ağız”, *tāxxār* “dokuz”.

Ötümlüleşme olayını söz konusu ederken şurasına işaret edelim ki aslı uzun ünlüleri içeren tek heceli kelimeler nicelik (quantitet) bakımından iki heceli kelimelere denk gelir. Tıpkı şu durumdaki gibi, yani aslı uzun ünlülerden sonra tek heceli kelimelerde de Ana Türkçedeki *s* ünsüzü Türk dilinin bazı kollarında *z*'ye ve Eski Çuvaşçada da önce *z*'ye ve bundan sonra da *r*'ye değişti. Krş. Türkm. *büz-*, Çuv. *pēr-* “büzmek”; Alt. *d'üs*, Kar. *yüz*, Çuv. *šēr* “yüz, çehre”, Yak. *sēs* “alın”; Alt. *sas*, Kar. *saz*, Türkm. *ḡāḡ*, Çuv. *šur* “bataklık”; Kirg. *muz*, Türkm. *būḡ*, Yak. *būs* ~ *mūs*, Çuv. *pār* “buz”; Tuv. *dis*, Kirg. *tiz*, Türkm. *dīḡ*, Çuv. *čēr* “diz”; Kar. *öz*, Türkm. *ōḡ*, Yak. *üös*, Çuv. *var* “öz”.

Türkmen ve Yakut dilleri, ünlülerin aslı uzunluğunu korumadığı takdirde aslı uzun ünlüler Tuvacanın malzemeleri vasıtasıyla tasarlanmaktadır. Ana Türkçedeki uzun ünlüler yerinde Tuva dilinde “normal” ünlüler, kısa ünlüler yerinde ise farinklaşmış olan ünlüler bulunduğu iyi bilinen bir şeydir. Krş.:

1) Tuv. *as-*, Kar. *az-*, Türkm. *āḡ-* “azmak”; Tuv. *bis*, Türkm. *biḡ*, Çuv. *ebir* “biz”; Tuv. *bes*, Kirg. *bez*, Türkm. *māḡ*, Çuv. *par* “bez”; Tuv. *čas*, Kirg. *caz*, Türkm. *yāḡ*, Yak. *sās*, Çuv. *šur* “bahar”; Tuv. *čas-*, Kirg. *caz-*, Türkm. *yāḡ-*, Yak. *sīs-* “yanılmak”; Tuv. *çüs*, Kirg. *cüz*, Türkm. *yüḡ*, Yak. *süs*, Çuv. *šēr* “yüz” (sayı); Tuv. *is*, Kar. *iz*, Türkm. *iḡ*, Yak. *īs*, Çuv. *yēr*

¹² L. Ligeti, “À propos du rhotacisme et du lambdacisme”, *CAJ* XXIV, 3-4 (1980), s. 232 vb.

“iz”; Tuv. *kas*, Kirg. *kaz*, Türkm. *gād*, Yak. *xās*, Çuv. *xur* “kaz”; Tuv. *kas-*, Kar., Kirg. *kaz-* “kazmak”; Tuv. *kıs*, Kirg. *kız*, Türkm. *giđ*, Yak. *kīs*, Çuv. *xēr* “kız”; Tuv. *kıs-*, Kar. *kız-*, Çuv. *xēr-* “kızmak”; Tuv. *kes-*, Kirg. *kez-*, Türkm. *geđ-* “gezmek”; Tuv. *küs*, Kirg. *küz*, Türkm. *güđ*, Çuv. *kēr* “güz”; Tuv. *sös*, Kar. *söz* “söz”; Tuv. *tas*, Kar. *taz* “daz”; Tuv. *tos*, Kirg. *toz* “ak ağaç kabuğu”; Tuv. *dis-*, Kar. *tiz-*, Türkm. *düđ-*, Çuv. *tir-* “dizmek”; Tuv. *dus*, Kirg. *tuz*, Türkm. *düđ*, Yak. *tūs*, Çuv. *tāvar* “tuz”;

2) Tuv. *a’s-*, Kar. *as-*, Çuv. **us-* (*uzān-* “sarkınmak”) “asmak”; Tuv. *ba’s-*, Kar. *bas-*, Türkm. *bağ-*, Çuv. *pus-* “basmak”; Tuv. *ki’s-*, Kar. *kıs-*, Türkm. *giğ-*, Çuv. *xēs-* “kısmak”; Tuv. *ku’s-* (?), Kirg. *kus-*, Türkm. *guğ-*, Çuv. *xās-* “kusmak”; Tuv. *ke’s-*, Kar. *kes-*, Çuv. *kas-* “kesmek”; Tuv. *ü’s-*, Eski Türk. *süs-*, Türkm. *đüđ-* “süsmek”.

Bu demektir ki tek heceli kelimelerdeki *s/z* fonolojik zıtlığının (oppozisyon) varlığı ve Çuvaşçada meydana gelmiş olan rotasizm olayı, Ana Türkçedeki ünlülerin nicelik (miktar, quantitet) farkı ile bağlıdır, krş. Az. *at* (< **at*)/*ad* (< **āt*), *ot* (< **ot*)/*od* (< **öt*), *aç* (< **aç*)/*ac* (< **āç*).

Görüşümüzü tenkit eden T. Tekin,¹³ *z* ($\sim r$) ile *s* arasındaki farklılığın bazı kelimelerde ünlülerin uzunluğuna bağlı olmadığını söylemektedir. Ne var ki, böyle kelimeler de çok değildir ve onlar da ancak istisna olarak anlaşılmalıdır. Çünkü genellikle istisnasız kural olmaz, krş. Eski Türk. *ās*, Çuv. *yus* “as”, Türkm. *ađ* “kertenkele”; Eski Türk. *yas*, Türkm. *yāđ* “yas”; Eski Türk. *yığ* \sim *yıd*, Yak. *ī*, Kar. *is*, Özb. *hid*, Türkm. *īđ* “koku”; Eski Türk. *kısga*, Türkm. *gīđga* “kısa”. Belki getirdiğimiz kelimelerin bazısını daha şimdi bu listeden çıkarmakta haklı oluruz. Eski Türkçedeki *as* kelimesi *z* ünsüzü ile de kullanılır (MK I 80). Üstelik, o, *ars* şeklinde de mevcuttur. *Yas* kelimesi ise yabancı dillerden alınmış gibi görünüyor, krş. Fars. *yās* “acılık, üzüntü”. Üçüncü kelimedede çeşitli köklerin birbiriyle karışması kuvvetle muhtemeldir.

Eski Çuvaşçada *s* (*z*)’nin *r*’ye değişmesine yeniden gelince, onun ne zaman meydana geldiğini tespit edemiyoruz. Oysa bu değişmenin zamanına işaret eden dolaylı deliller elimizdedir. Rotasizimli kelimelerin Moğol dillerindeki varlığını da hesaba alarak, burada söz konusu olan olayın Çuvaşların Sibirya’da bulunduğu zaman ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bununla beraber, VIII–IX. yüzyıllardan beri Çuvaşçaya girmiş olan yabancı kelimelerde *s* (*z*) ünsüzünün değişmeden kalması dikkat edilmesi gereken bir husustur. Meselâ: *azan* “ezan” (< Arab.), *azap* (< Arab.), *azav* “azı dişi” (< Tat.), *āvās*, *us* “bal mumu” (< ?, krş. Eski Türk. *avus*), *kubās* “eski bir Türk sazı” (< Tat., krş. Eski Türk. *kobuz*), *iz’em* “üzüm” (< ?), *puza* “kenevir, kendir” (< ? < Tohar. B. *bös*), *pūs* “hasa” (< Tat. *büz* < Tohar.

¹³ Bk. T. Tekin, 1) Ana Türkçede aslı ünlüler, Ankara 1975, s. 33; 2) Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic, s. 56.

B *bös*), *puzaga* “eşik” (< Tat. < Orta Moğ.), *päs-* “bozmak” (< Tat., krş. Türkm. *boδ-*, Kirg. *buz-*, Tuv. *bus-*).

2. Rotasizm Moğol ve Mançu - Tunguz dillerine özgü değildir. Bunun için adı geçen dillerde rotasizimli kelimelerin varlığı büyük bir ilgi uyandırır. Böyle kelimeler vasıtasıyla ödünçleme gidişini anlamak daha kolay olur. Meselâ *ikiz* kelimesi üzerinde durursak, ki onun Türkçe bir kelime olduğuna şüphe yoktur. Bu kelime *iki* sayısından türemiş ve Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan da Mançu - Tunguzcaya alınmıştı, krş. Moğ. *ikire*, Man. *ikiri*, Evenk. *ikirē* “ikiz”. Eski Moğol dili Eski Türkçenin güçlü etkisi altında olduğu halde, Eski Moğol dili de önemli bir ölçüde Eski Mançu - Tunguzcaya etkilemiştir. Eski Türkçe ile Eski Mançu - Tunguzca arasındaki dolaysız ilişkiler olmadığından,¹⁴ bu halde Moğolcanın aracı olarak bulunmasını hesaba almak zorundayız. Meselâ Eski Türk. *körük* ile Man. *xujuku* (*xuju-ku*) arasındaki ilişkiyi ancak Moğolca malzemeye dayanmak sureti ile anlamağa ve açıklamaya muktediriz, krş. Eski Türk. *körük* (< **körük*), Moğ. *kögerge* = *körge*, Man. *xuju-ku* “körük” (*rg > j*); Eski Türk. *yudruk*, Tuv. *çuduruk*, Hak. *nuzurux* ~ *munzurux*, Yak. *suturuk*, Moğ. *nudurga*, Man. *nujan* “yumruk”; Orta Moğ. *hargal*, Man. *fajan* “gübre”; Eski Türk. *idi* ~ *iği*, Moğ., Man. *ecen* “sahip”.

¹⁴ Bu konuda bk. W. Bang, “Türkische Lehngut im Mandschurischen”, *UJb* IV, I (1924), s. 15; G. D. Sanžeyev, “Mançžuro - mongol’skiye yazıkoviye paralleli”, *Izvestiya AN, Otdeleniye Gumanitarnih Nauk*, N 8-9 (1930), s. 601; W. Kotwicz, “Les éléments tures dans la langue mandchoue”, *RO XIV* (1939), s. 91.